

seçime tâbi tutmadan bunların müslüman toplumlarca uygulanmasını istemesi, kurduğu müesseselerde İngiliz hocalara öncelik tanıyarak yeni neslin İngiliz kültürü ile yetiştirilmesini sağlaması ve Batı'ya gereğinden fazla değer vermesi bir başka tenkit konusudur. Yine kurduğu okullarda uygulamalı ilimler terk edilip sadece teorik ilimler, dil ve edebiyat okutulması da ayrıca eleştirilmiştir (Ebû'l-Hasan en-Nedvî, *eş-Şîrâ*, s. 83-84).

Ahmed Han, XIX. yüzyılın koyu determinist tabiat felsefesinden etkilenerek, nâdiren de olsa tabiat kanunlarını aşan olayları (mücize, kerâmet) kabul etmemiş, bu sebeple Kur'an'da bazı peygamberlere nisbet edilen bu tür olayları dil ve mantık kurallarına uymayan yorumlarla açıklamaya çalışmıştır (bk. KERÂMET, MÜCİZE). Hadislerin tesbiti sırasında metin tenkidine önem vermediği ve Hz. Peygamber'in sözleri rivayet edilirken onun kullandığı lafızların korunmasına dikkat edilmediği şeklindeki iddiası da gerçeklerden uzaktır (bk. HADİS, SÜNNET). Öyle anlaşılıyor ki Ahmed Han, yabancı tesirler altında kendine has bir din anlayışına sahip olmuş, İslâmiyet'i bu din anlayışına uydurmak maksadıyla bazı teoriler geliştirmiş ve benimsenmesi güç yorumlara girişmiştir. İslâmiyet'in siyasî ve hukukî problemlere çözüm bulma dinamizminden mahrum olduğunu ileri sürmesi de aynı yabancı tesirlere bağlanabilir.

Eserleri. Ahmed Han'ın yazarlığını üç devreye ayırmak mümkündür: 1. 1857 yılına kadar olan gençlik döneminde eserlerinde geleneksel üslup ve ifade hâkimdir. Bu dönemde, dinî ve tasavvufî konularda *Cilâ'ül-kulûb bi-zikri'l-maḥbûb* (1839); *Câm-ı Cem* (Delhi 1840); Şîa'ya reddiye olarak yazdığı *Tuḥfe-i Ḥasan* (1844), *Kelimetül-ḥaḳ* (1849), *Râh-ı Sünnet ve Bid'at* (1850); Delhi'nin arkeolojik tarihine dair *Âşârü's-şanâid* (Delhi 1854, 2. bs.) ve Gazzâlî'ye ait *Kimyâ'ü's-sa'âde*'nin bazı bölümlerinin Urduca'ya tercümesi gibi çalışmaları vardır. 2. 1857-1869 yılları arasında, daha çok sipahi ayaklanmasının meydana getirdiği yeni şartlar çerçevesinde memleketinin genel ve siyasî durumu ile ilgili eserler yazdı. *Târîḫ-i Serkeşî-yi Bicnor*'da 1857-1858 yılları arasında cereyan eden olayları ele aldı. Ayrıca *Esbâb-ı Beğavât-ı Hind* (1859) ve *Loyal Muhammadan of India*'yı (1860-1861) yazdı (bu eserler için bk. Hafeez Ma-

lik, *Political Profile of Sir Sayyid Ahmad Khan*, s. 7-329). Onun bu döneme ait eserlerinde genellikle bir uzlaşma eğilimi görülür. Gayesi müslümanlarla İngilizler arasındaki siyasî bağları güçlendirmektir. *Taḥkîk-i Lafz-ı Naşârâ*, İncil tefsiri olan *Tibyânül-keîâm* (*Tebyânül-keîâm*) (1862), *Risâle-i Aḥkâm-ı Ta'âm-ı Ehl-i Kitâb* (1868) bu devrede yazılan eserlerdendir. 3. 1869'dan ölüme kadar geçen zaman, onun düşünceleri ve eserleri itibarıyla hayatının en verimli devresidir. İngiltere'de bulunduğu sırada Sir William Muir'in *Life of Mohamet* adlı eserine cevap olarak *Ḥuṭabât-ı Aḥmediyye*'yi yazdı. Daha sonra telif etmeye başladığı ve ilk cildi 1880'de yayımlanan *Tefsîrül-Qur'ân*'ı on yedinci cüze kadar yazabildi. Bu eserin İsrâ süresine kadar olan kısmı altı cilt halinde yayımlanmıştır (1880-1895).

BİBLİYOGRAFYA :

W. H. T. Gairdner, *The Reproach of Islam*, London 1911, s. 205-207; A. H. al-Birûnî, *Makers of Pakistan and Modern India*, Lahor 1950, s. 1-60; Cemâleddîn-i Efgânî—Muhammed Abduh, *el-ʿUrvetü'l-vüşkâ*, Beyrut 1389/1970, s. 412-417; Ahmed Emin, *Zu'ama'ül-İslâh*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî), s. 121-139; Bayur, *Hindistan Tarihi*, III, 380-386, 483; Abdülmüteâl es-Saidî, *el-Müceddidün fi'l-İslâm*, Kahire, ts. (Dârü'l-Hammâmi), s. 483-485; Ebû'l-Hasan en-Nedvî, *el-Müslimün fi'l-Hind*, Dimaşk 1381/1962, s. 66-67; a.m.f., *eş-Şîrâ beyne'l-fikretül-İslâmiyye ve'l-fikretül-ğarbiyye fi'l-aḳtârül-İslâmiyye*, Kuveyt 1388/1968, s. 70-90; Haydar Bammat, *İslâmiyetin Mânevî ve Kültürel Değerleri* (trc. Bahadır Dülger), Ankara 1963, s. 402-404; Muhammed el-Behî, *el-Fikrül-İslâmî el-ḥadis*, Kahire 1384/1964, s. 27, 33; G. F. I. Graham, *The Life and Work of Sir Syed Ahmed Khan*, Karachi 1979, s. 1-40, 58-125; Fazlurrahman, *İslâm* (trc. Mehmet Dağ—Mehmet Aydın), İstanbul 1981, s. 273-276; Morris Dembo, *Political Profile of Sir Sayyid Ahmad Khan [Hafeez Malik]*, İslâmâbâd 1402/1982, Giriş, s. XVI-XXII; a.e., s. 7-329; John Obert Voll, *Islam, Continuity and Change in the Modern World*, Colorado 1982, s. 112-113; Hüseyin G. Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1982, s. 325-330; G. Allana, *Eminent Muslim Freedom Fighters 1562-1947*, New Delhi 1983, s. 111-123; *A Comprehensive History of India*, XI (nşr. K. K. Datta), New Delhi 1985, s. 798-799, 817; Mazheruddin Siddiqi, "Religious Thought of Sir Sayyid Ahmad Khan", *IS*, VI (1967), s. 289-308; Osman Keskiöglü, "Zuamâ'ul-İslâh—İslâhât Öncüleri Hakkında Görüşler", *AÜİFD*, XVII (1969), s. 143-144; Kan Kagaya, "A Comparative Study of Islamic Modernism in Indo-Pakistan, Egypt and Iran", *Orient*, XIV, Tokyo 1978, s. 71-78; Blumhardt, "Ahmed Hân", *IA*, I, 182-183; J. M. S. Baljon Jr., "Ahmad Khân", *EI*² (İng.), I, 287-288; Seyyid Abdullah, "Ahmed Hân", *UDMİ*, II, 116-122.

MUSTAFA ÖZ

AHMED b. HANBEL

(أحمد بن حنبل)

Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855)

Hanbelî mezhebinin imamı,
muhaddis, fakih.

Hayatı. 164 (780) yılı Rebülevvelinde (veya Rebüülâhir) Bağdat'ta doğdu. Ailesi Merv'den Bağdat'a göç ederken anesi ona hamile olduğu için Merv'de doğduğunu söyleyenler de vardır. Oğlu Sâlih'in rivayet ettiği şecereye göre soyu Hz. Peygamber'in dedelerinden Nizâr'la birleşerek Hz. İsmâil'e kadar uzanır. Dedesi Hanbel b. Hilâl Emevîler devrinde Serahs valiliği yapmış, Abbâsîler'in idareyi ele geçirmesinde önemli görevler üstlenmiş, babası da Abbâsî ordusunda görev almıştı. Ahmed b. Hanbel, babası otuz yaşlarında öldüğünden, Şeybânoğulları'ndan olan annesi Safiyye bint Meymüne'nin himayesinde büyüdü. Kur'an-ı Kerim'i ezberledikten ve Bağdatlı âlimlerden bir müddet gramer ve fıkıh okuduktan sonra hadis öğrenmeye başladı (795). İlk hocalarından biri, kendisinden pek çok hadis yazdığı tanınmış muhaddis Hüseyim b. Beşîr olup diğer hocaları arasında Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî, İmam Şâfiî ve Abdürrezzâk b. Hemmâm gibi âlimler bulunmaktadır. En çok hadis yazdığı hocası Vekî' b. Cerrâh'tır. İmam Şâfiî'den ise fıkıh ve usûl-i fıkıh öğrenmiştir. *el-Müsned*'deki rivayetlerine göre hocalarının sayısı 280 kadardır. Birini doğrudan, öbürünü başka bir râvi vasıtasıyla ondan iki hadis rivayet eden Buhârî'nin yanı sıra diğer tanınmış talebeleri arasında Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, akranlarından Yahyâ b. Maîn ile Ali b. Medînî, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, iki oğlu Sâlih ve Abdullah bulunmaktadır. Hocaları İmam Şâfiî, Abdürrezzâk ve Abdurrahman b. Mehdî de kendisinden hadis dinlemişlerdir. Yalnız İmâm Şâfiî onun adını açıkça söylemek yerine, "güvenilir kimse bana rivayet etti (ḥaddeşenî eş-şîka)" demeyi tercih etmiştir (Zehebî, XI, 182-183). Ahmed b. Hanbel Bağdatlı muhaddislerden faydalandıktan sonra hadis tahsilini tamamlamak üzere önce Küfe'ye (799), ardından dört defa Basra'ya (802-816 yılları arasında), ayrıca Mekke, Medine, Dimaşk, Halep ve Cezîre'ye seyahatler yap-

ti. Bunların en uzununu ve en yorucusu, Abdürrezzâk b. Hemmâm'dan istifade etmek üzere ve yeterli parası olmadığı için kervancıların yanında deve bakıcılığı yapmak suretiyle 198 (813-14) yılında gerçekleştirdiği Yemen yolculuğudur. Fakat elli dirhemi bulunmadığı için Cerîr b. Abdülhamîd'den hadis okumak üzere diğer talebe arkadaşlarıyla birlikte Rey'e gidemedi. İkişi (veya üçü) yaya olmak üzere beş defa hacca gitti. Bu seyahatlerinde önemli hedeflerinden biri de Hicaz'daki muhaddislerle görüşüp onlardan faydalanmaktı. Hadis sahasındaki derin bilgisi ve güçlü hâfızası ilim muhitlerinde duyulduğu için onu gıyaben tanıyan muhaddisler, yanlarına gittiği zaman istediği hadisleri memnuniyetle kendisine rivayet ederlerdi. Kırk yaşına kadar devam eden talebelik hayatından sonra hadis okutmaya başladı. Çok zaman 5000 kadar hadis talebesi onu dinlemek üzere çevresinde toplanır, bunlardan 500 kadarı hadis yazarken diğerleri onun tavırlarından, ahlâk ve edebinden faydalanmaya çalışırlardı.

Abbâsî Halifesi Me'mûn (813-833), hilâfetinin son yıllarında Mu'tezile mezhebi ileri gelenlerinin tesiriyle, devrin tanınmış âlimlerini Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü kabul etmeye çağırınca kadar Ahmed b. Hanbel hadis okutmaya devam etti. Bazı âlimler önceleri Kur'an'ın mahlûk olmadığını söylemekle beraber işkence ile tehdit edildikleri zaman halifenin zulmüne uğramamak için onun arzusuna uygun cevap verdiler; fakat o, bu görüşü benimsemiş olduğunu açıkça belirttikten sonra da kanaatinde ısrar etti. Bu sebeple hapse atıldı. Zulümden kurtulmak maksadıyla halifenin görüşünü kabul eder görünmesini tavsiye edenlere gücendi. O sıralarda Tarsus'ta bulunan Me'mûn onunla görüşmek isteyince, **halku'l-Kur'ân*** konusunda kendisi gibi düşünen Muhammed b. Nûh ile birlikte, Bağdat Valisi İshak b. İbrâhim tarafından zincire vurularak yola çıkarıldılar. Ancak Rakka'ya vardıklarında halifenin ölüm haberi geldi. Bu sebeple tekrar Bağdat'a gönderildiler. Fakat Muhammed b. Nûh, Ahmed b. Hanbel'den genç olmasına rağmen sıkıntılara daha fazla dayanmadı ve yolda öldü. Ahmed b. Hanbel Bağdat'a getirilerek hapsedildi. Yeni halife Mu'tasım (833-842) kardeşinin siyasetini takipte kararlı olduğu için İbn Hanbel'in hapisde tutulmasını istedi. Bir

yıl sonra da huzuruna getirterek başkadı Ahmed b. Ebû Duâd ve güvendiği diğer kişilerle birlikte konu üzerinde yaptıkları münakaşaları dinledi. Onun âyet ve hadis dışında ileri sürülen delillere iltifat etmediğini ve kanaatinden vazgeçmediğini görünce işkenceye tâbi tutulmasını emretti. Şiddetli kamçı darbeleri altında inlediği halde orucunu dahi bozmadığını görünce, uygun bir ifade kullandığı takdirde serbest bırakılacağını söyledi. İbn Hanbel buna da yanaşmadı. İşkencenin hiçbir tesiri olmadığını gören halife onu serbest bırakmayı düşündü. Ancak İbn Ebû Duâd, Kur'an'ı mahlûk saymamak suretiyle dinden çıkan bir kimseyi serbest bırakmanın doğru olmayacağını, halkın bunu, "Mu'tasım kardeşi Me'mûn'un yolundan ayrıldı, üstelik İbn Hanbel her iki halifeyi de mağlûp etti" diyerek yanlış değerlendireceğini söyledi. Bunun üzerine halife kızgın güneş altında celâtların daha çok kamçılarmak suretiyle yaptıkları işkencelere bizzat nezaret etti.

Ahmed b. Hanbel iki yıl dört ay süren bu hapis ve işkence hayatından sonra serbest bırakıldı. Yaraları iyileşince yine fetva verip hadis okutmaya başladı. Mu'tasım'ın ölümünden sonra halife olan oğlu Vâsiğ döneminde (842-847) halku'l-Kur'ân meselesi mekteplerde resmî program içerisine alınarak okutulma yoluna gidilince, bu hareket karşısında galeyana gelip isyan etmeyi düşünen halk Ahmed b. Hanbel'e başvurdu. Bunun doğru olmadığını ve sabretmek gerektiğini söylemesine rağmen halkla görüşmesi ve hatta halifenin bulunduğu yerde ikamet etmesi yasaklandı. Vâsiğ'in ölümüne kadar evinde göz hapsinde tutuldu. Cuma namazlarına bile gidemedi. Beş yıl boyunca oğulları dışında kimseye hadis rivayet edemedi (Zehebî, XI, 264-265). Onun bu dönemde hadis rivayetini bırakması, İbn Cevzî'nin bir rivayetine dayanmaya çalışsan H. Laoust'un iddia ettiği gibi (*EI*² (Fr.), I, 281), Mu'tezile kadısının başına yeni bir dert açmasından korktuğu için değildir. Mütevekkil devrinde (847-861) halku'l-Kur'ân meselesi sona ermekle beraber, yine de Hz. Ali taraftarlarından birini evinde barındırdığı ve ona biat edeceği iddiasıyla evi arandı ve sorguya çekildi. İleri sürülen iddiaların asılsız olduğu anlaşılınca halife ona ihsanlarda bulunarak gönlünü almak istedi. Fakat o bu hediyeleri halifeye kızdığı

için değil, içine haram karışmış bir mal olduğu düşüncesiyle kabule yanaşmadı. Bu tavrının kendisine yine zarar getirebileceğini düşünen dostları halifenin ihsanlarını reddetmemesini söylediler. Bunun üzerine hediyeleri kabul etmekle birlikte tamamını ihtiyaç sahiplerine dağıttı. Daha sonraları halifenin hiçbir ihsanını kabul etmeyeceğini kesin bir dille belirttiği halde ailesine maaş bağlandı. Bu maaşın kabul edilmemesini istemesine rağmen halifenin ihsanını alan oğullarına gücendi ve bundan sonra onların bir lokmasını bile yemedi. Ayrıca oğlu Sâlih'e kadılık görevini kabul ettiğinden dolayı kırıldı. Son günlerinde iyice halsiz düştüğü için halife özel doktorunu göndererek onu tedavi ettirmek istedi. Ancak doktor onun bedenlen rahatsız olmadığını, az yemek, çok oruç tutmak ve ibadet etmek sebebiyle halsiz düştüğünü söyledi. Vefat edeceğini hissedince yanında bulundurduğu Hz. Peygamber'in üç tel saçından ikisini gözlerinin, birini de dilinin üstüne koymalarını vasiyet etti. İşkenceye tâbi tutulduğu günlerde yaptığı gibi kelime-i şehâdet getirerek oğullarının ve yakınlarının buna şahit olmalarını istedi.

Ahmed b. Hanbel 12 Rebîülevvel 241 Cuma günü (31 Temmuz 855) Bağdat'ta vefat etti. Halifenin muhtelif kimselere yaptırdığı tahminlere göre, cenazesinde altmış bini kadın olmak üzere 800 bin (veya bir milyon) kişi bulundu. Hayatında iki evlilik yaptı. İlk evliliğinden oğlu Sâlih doğdu. İsfahan kadısı olan Sâlih'in annesi vefat ettikten sonra ikinci defa evlendi. Bu hanımından da *el-Müsned*'i rivayet edecek olan oğlu Abdullah dünyaya geldi. İkinci karısının ölümünden sonra bir câriye aldı. Ondan da üç oğlu ile bir kızı oldu.

Şahsiyeti. Orta boylu, koyu esmer tenli ve güzel yüzlü olan Ahmed b. Hanbel'in altmış üç yaşından sonra sakalina kına yakmaya başladığı, ağırbaşlı hali ile çevresindekiler üzerinde derin bir saygı uyandırdığı ve son derece mütevazı olduğu, nüktedan bir kimse olan hocası Yezid b. Hârûn'un bu çok sevdiği öğrencisi ile birlikte bulunurken yanında nükte ve şaka yapmamaya dikkat ettiği kaynaklarda zikredilmiş; bir imtihan saydığı şöhretten çok rahatsız olduğu, Mekke'nin bir mahallesinde tanınmadan yaşamayı arzu ettiği rivayet edilmiştir. Bir gün muhaddis Ali b. Abdüssamed onun feyzinden faydalanmak

düşüncesiyle elini elbisesine sürmüştü. Ahmed b. Hanbel bu harekete kızdı ve eliyle elbisesini silkelerken "Kimden aldınız bu âdeti?" diye çıktı. Zühd ve takvâsiyle bilinen İslâm büyüklerinin faziletlerini anar, "Onlar nerede, biz nerede!" diye hayıflanırdı. Babasından kalan dokuma tezgâhının kirasından aldığı para geçimine yetmediği için bazan ücretle kitap istinsah eder, bazan uçkur (kemmer) dokur, bazan da karısının eğirip dokuduğu kumaşı satardı. Ekinler biçildikten sonra tarlada kalan döküntüleri diğer ihtiyaç sahipleriyle birlikte topladığı olurdu. Yakınlarının söylediğine göre, evinde yiyip içecek birşey bulunmadığı zaman üzülecek yerde sevinir, ekmeğin kırıntılarını ıslatarak üzerine tuz döküp yerd. Pahalı yiyeceklere iltifat etmez, bunlar kendisine ikram edilse bile ya biraz tadar veya hiç yemezdi. Tahsil hayatı boyunca da aynı sıkıntılara katlanmış, bununla beraber kimse-den yardım istememişti. Kendisinden hadis okumak üzere Yemen'e kadar kervancıların yanında deve bakıcılığı yaparak gittiği hocası Abdürrezzâk b. Hemmâm ona bir miktar yardım teklif edince, "Eğer birinden yardım almayı kabul etseydim senden alırdım" diyerek kabul etmemiştir. Kendisini seven bazı tâcirlerin ve ona saygı duyanların ısrarla vermek istediği binlerce dirhem veya dinarı almamış, reddettiği büyük imkânları başkalarının geri çevirmediğini söyleyen oğlu Sâlih'e Tâhâ sûresinin 131. âyetini okuyarak Allah'ın vereceği rızkın daha hayırlı ve daha kalıcı olacağını ifade etmişti. Aynı konuda sitemde bulunan amcasına da, "Biz paranın peşinde olmadığımız için geliyor, eğer onun peşinde olsaydık gelmezdi" demişti. Müttevazi evinde eşya olarak eski bir hasır ile basit birkaç çanak çömlekten başka birşey yoktu. Bununla beraber uzaklardan ziyaretine gelenleri evinde ağırılar ve onlara kuru ekmeğin ikram ederdi; daha fazlasını yapmadığı için de gönüllerini alırdı. Yardıma muhtaç yakınlarına veya kendisinden yardım isteyenlere elindeki üç beş dirhemini tamamını verirdi.

Oğlu Abdullah, *mihne** olayından önce onun günde 300 rekât namaz kıldığını, daha sonra vücudunun zayıflaması sebebiyle ancak bunun yarısı kadar kılabildiğini söyler. Her gün Kur'an-ı Kerim'in yedide birini okumayı âdet edinmişti. Cihad sevabına nâil olmak için Tarsus'ta bir müddet sınır bekçiliği yap-

mış ve savaşa da katılmıştı. Resül-i Ekrem'in bir tel saçını zaman zaman öpüp gözlerinin üzerine koyması ve suya batırıp bu suyu şifa niyetiyle içmesi, onun minber ve hücrasına hayır ve bereket umarak el sürmekte bir beis görmemesi gibi oğlu Abdullah'tan nakledilen halleri, Ahmed b. Hanbel'in Hz. Peygamber'e duyduğu sevgi ve hasretin birer ifadesidir (Zehebî, XI, 212). Zehebî bu bilgileri verdikten sonra, Ahmed b. Hanbel'in böyle davranışlara taraftar olmadığını ileri sürenlerin ona iftira ettiklerini söyler.

Ahmed b. Hanbel'i yakından tanıyan hocalarının onun hakkında takdîrîkâr ifadeleri vardır. Meselâ Yahyâ b. Saîd el-Kattân onun bir derya olduğunu, talebeleri arasında bir benzerini görmediğini söylemiş ve bütün kitaplarını (veya hadislerini) istifadesine sunmuştur. İbn Hanbel'in çok sevdiği ve seher vakti kendilerine dua ettiği altı kişiden biri olan İmam Şâfiî, Bağdat'ta Ahmed b. Hanbel'den daha faziletli, müttaki, âlim ve fakih bir kimse görmediğini söylemiş, diğer hocası Abdürrezzâk b. Hemmâm da aynı kanaati paylaşmıştır. Ali b. Medîni ise, "Allah bu dini ridde" günü Ebû Bekir ile, mihne günü de Ahmed b. Hanbel ile yüceltmıştır" demek suretiyle, o çetin imtihanda yapılan işkencelere onun kendisinden daha fazla dayandığını itiraf etmiştir. Mihne olayında İbn Hanbel'in peygamber sabrı gösterdiğine işaret eden devrin tanınmış sūfisi Bişr el-Hâfi, kendisinin aynı sabrı gösteremeyeceğini belirttiğinden sonra onun atıldığı ateşten has altın olarak çıktığını söylemiştir. Talebelerinden Ebû Dâvûd, onun ilim meclislerinde uhrevî âlemin zevki bulunduğunu anlatmış, Ebû Hâtim er-Râzi de, Ehl-i sünnet ile ehl-i bid'at taraftarlarını birbirinden ayırmanın en sağlam ölçüsü onu sevmektir, demiştir.

Ahmed b. Hanbel'in vecize mahiyetinde hakîmane sözleri vardır. Çok sevdiği Ali b. Medîni bir tavsiyede bulunmasını isteyince ona, "Azığın takvâ olsun, âhîret hep gözünün önünde bulunsun" demiştir. Yakınlarına da, "Değerli bulduğunuz hayırları araya bir engel girmeden yapmaya bakın" tavsiyesinde bulunmuştur.

Ahmed b. Hanbel'in hal tercümesine dair yazılan eserlerin ilki oğlu Sâlih'e aittir. *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* adını taşıyan bu risâlenin Tunus'ta (Sezgin, I, 510) ve İstanbul'da Süleymaniye

Kütüphanesi'nde (Şehid Ali Paşa, nr. 2763/2) birer nüshası bulunmaktadır. Yine oğlu Sâlih ile Ahmed b. Hanbel'in talebesi ve amcazadesi İshak b. Hanbel'in *Mihnetü İbn Hanbel* adlı birer risâleleri daha vardır (Sezgin, I, 503). İshak'ın eseri basılmıştır (Kahire, ts.). Mihne olayı hakkında Cemmâli'den başka (Sezgin, I, 503-504) W. M. Patton (*Ahmad b. Hanbal and the Mihna*, Heidelberg 1897) ve Ali Abdülhakk'ın da (*Ahmed b. Hanbel ve'l-mihne*, Kahire 1958) eserleri vardır. Menâkıbına dair yazılan kitapların en önemlileri ise Ebû Bekir el-Beyhakî (Sezgin, GAS, I, 503) ile İbnü'l-Cevzî'nin (bk. bibl.) eserleridir. Onun hakkında Muhammed Ebû Zehre (*İbn Hanbel, hayâtühü ve 'aşruhü, ârâ'ühü ve fık-huhü*, Kahire 1981; *Ahmed b. Hanbel*, trc. Osman Keskiöğlu, Ankara 1404/1984) ile Mustafa eş-Şek'a da (*el-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Kahire-Beyrut 1404/1984) birer monografi kaleme almışlardır.

Eserleri. Ahmed b. Hanbel, en önemli eseri olan *el-Müsned* dışında kendisine nisbet edilen kitapların hiçbirini bizzat kaleme almamış, hatta kendi söz ve fetvalarının yazılmasına izin vermemiştir. Bundan dolayı eserleri, başta oğlu Abdullah olmak üzere diğer talebeleri tarafından ve ölümünden sonra kaleme alınmıştır. Günümüze ulaşan ve hemen hepsi hadise dair olan eserleri şunlardır: 1. *el-Müsned**, Ahmed b. Hanbel'in 700 bin hadis arasından seçerek tertip ettiği otuz bin kadar hadise oğlu Abdullah ile talebesi Ebû Bekir el-Katîni'nin birçok (bazı kaynaklara göre on bin) hadis ilâve etmesiyle meydana gelen bu eser, en hacimli iki hadis külliyyatından biridir (diğeri Bâki b. Mahled'in *el-Müsned*'idir). Sadece sahih hadisleri ihtiva etmesi hedef alınmadığından eser hasen ve zayıf hadisleri de içine almaktadır. İbnü'l-Cevzî *el-Müsned*'de otuz sekiz mevzû hadis bulunduğunu söylemiş, fakat İbn Hacer el-Askalânî bu iddianın doğru olmadığını göstermek üzere *el-Şavlül'l-müsnedded fi'z-zebbi 'an Müsnedi Ahmed* adlı eserini yazmıştır. İbn Hanbel, yalancı olduğu bilinen kimse-lerden hadis rivayet etmemeyi, doğru sözlülüğü ve dindarlığı herkesçe kabul edilen güvenilir râvilerden hadis almayı prensip edindiği için eserde mevzû hadislerin bulunmaması tabiidir. Ancak uzun hapis hayatı ve bu hayatın getirdiği çeşitli rahatsızlıklar sebebiyle kitabını tertip etmeye fırsat bulamadığından bazı zayıf ve epeyce de müker-

rer rivayetin eserde yer almasını önlememiştir (ayrıca bk. ABDULLAH b. AHMED b. HANBEL). Kitapta İslâm'a giriş tarihleri esas alınmak üzere önce aşere-i mübeşşere^{*} nin, sonra Ehl-i beyt^{*}, Hâşimoğulları, Mekke, Medine, Küfe, Basra, Suriye sahâbîlerin ve en son da kadın sahâbîlerin müsned^{*} leri sıralanmıştır. *el-Müsned* Kahire'de altı cilt olarak basılmıştır (1313). Ahmed Muhammed Şâkir, yer yer şerh etmek suretiyle eserin yeni bir neşrine başlamış, vefatından önce üçte birini on altı cilt halinde yayımlamıştır (Kahire 1369-1378/1949-1958). *el-Müsned* üzerinde muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Nüreddin el-Heysemî, bu eserde bulunup da *Kütüb-i Sitte*'de yer almayan sahih hadisleri *Gâyetü'l-mağşad fi zevâ'idü'l-Müsned* adlı kitabında bablara göre tasnif etmiştir. Eserdeki hadislerin güvenilir olup olmadığına, râvilerinin hal tercümesine, Hz. Peygamber'den üç râvi ile rivayet edilen hadislerine (sülâsiyyât^{*}) dair yazılan kitapların yanı sıra eseri sahâbe adlarına göre alfabetik olarak tertip eden, bablara göre yeniden tasnif eden, nâdir (garîb) kelimelerini açıklayan, şerh ve ihtisar eden kitaplar da yazılmıştır (bk. Sezgin, I, 504-507). 2. *Kitâbü's-Sünne*. *İ'tikâdü Ehlî's-sünne* adıyla da bilinen ve İbn Hanbel'in Cehmiyye, Mürcie, Kaderiyye, Havâric, halku'l-Kur'ân, kader, deccal, melâike, rü'yetullah, kürsî ve âhirete dair görüşlerinin oğlu Abdullah tarafından derlenmesiyle meydana gelen eser Mekke'de (1349) ve Kahire'de (ts.), son olarak da Ebû Hâcîr Muhammed Saîd Besyûnî tarafından Beyrut'ta neşredilmiştir (1405/1985). 3. *Kitâbü'z-Zühd*. Oğlu Abdullah'ın rivayetlerinden meydana gelen eser başlıca iki bölümden ibarettir. Birinci bölümde Hz. Muhammed ile Âdem, Nûh, İbrâhim, Yûsuf, Eyyüb, Yûnus, Mûsâ, Dâvûd, Süleyman, Lokman ve İsâ peygamberlerin zühdüne dair rivayetler, ikinci bölümde de başta Hulefâ-yi Râşidîn olmak üzere ileri gelen on dokuz sahâbî ile on altı tâbîî büyüğünün zühdü ve bu konuya dair sözleri bulunmaktadır. Eser Mekke'de (1357) ve Beyrut'ta (1983) basılmıştır. 4. *Kitâbü'l-Vera*^c. Talebesi Ebû Bekir el-Merrûzî'nin Ahmed b. Hanbel'e sorduğu bazı fetvalar ile zühd ve takvâya dair 100 meselenin yine onun tarafından kaleme alınmasıyla meydana gelen eser önce Kahire'de (1340), daha sonra biri Zeyneb İbrâhim el-Kârût'un tahkikiyle Beyrut'ta (1403/1983), diğeri

Muhammed Saîd Besyûnî'nin tahkikiyle yine Beyrut'ta (1986) yayımlanmıştır. Eserin bir bölümü G. H. Bousquet ile Ch. Dominique tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiştir (bk. Sezgin, GAS, I, 507). 5. *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*. İlel^{*} konusunda büyük bir otorite olan Ahmed b. Hanbel'in hadis râvileri hakkındaki tenkit ve görüşleri talebelerinden Ebû Bekir el-Merrûzî, Ebû Bekir el-Esrem, Hallâl ve oğlu Abdullah tarafından derlenmiştir. Bu kitap Abdullah'ın bir araya getirdiği tenkitleri ihtiva etmektedir. İbn Ebû Hâtim, Ahmed b. Hanbel'in muhtelif râviler hakkındaki görüşlerini oğlu Abdullah'tan yazılı olarak almış ve bunları *el-Cerh ve't-ta'dil* adlı kitabında çokça zikretmiştir. Talât Koçyiğit ile İsmail Cerrahoğlu eseri iki cilt halinde yayımlamışlardır (I, Ankara 1963; II, İstanbul 1987). 6. *Kitâbü Fezâ'ili's-şahâbe*. Abdullah b. Ahmed'in ashâb-ı kirâmın faziletlerine dair babasından duyduğu hadisleri rivayet etmesiyle meydana gelen eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Yenicami, nr. 878) bulunan tek nüshası, Vasiyyullah b. Muhammed Abbas tarafından hadislerin kaynakları da gösterilerek geniş fihristlerle birlikte Cidde'de neşredilmiştir (1403/1983). Zehebî, Abdullah ile Ebû Bekir el-Katî'nin esere bazı ilâvelerde bulduklarını söylemektedir (bk. *A'lâmü'n-nübelâ*², XI, 330). 7. *el-Mesâ'il*. İbn Hanbel'in gerek talebeleri gerekse başkaları tarafından fıkha, akaid ve ahlâka dair sorulan sorulara verdiği cevaplar, muhtelif taleberince bu adla bir araya getirilmiştir. Ebû Dâvûd es-Sicistânî tarafından derlenen *el-Mesâ'il* Kahire'de (1353/1934), Abdullah b. Ahmed'in derlediği ise Züheyr eş-Sâvîş'in tahkikiyle Beyrut'ta (3. bs. 1408/1988) yayımlanmıştır. Diğer talebelerinden İshak b. Mansûr el-Kevsec, Ebû Bekir el-Esrem, Hanbel b. İshak, Abdülmelik el-Meymûnî, Ebû Bekir el-Merrûzî, Harb b. İsmâil el-Kirmânî, İbrâhim b. İshak el-Harbî gibi âlimler tarafından toplanan "mesâ'il"lerin bir kısmı da günümüze kadar gelmiştir (bk. Sezgin, I, 507-508). 8. *Kitâbü's-Şalât*. *Risâletü's-Şalât* adıyla da bilinen eser, İbn Hanbel'in Müsedded b. Müserhed'e yazdığı mektupla birlikte 1311'de Bombay'da (taş baskısı, 42 sayfa), 1322'de Kahire'de, *eş-Şalât ve mâ yelzemü fihâ* adıyla ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Kitâbü's-Şalât ve aḥkâmi târikihâ* adlı eseriyle birlikte yine Kahire'de (1323, 1347) ve son olarak *er-Ri-*

sâletü's-seniyye fi's-şalât adıyla Muhammed Abdürrezzâk Hamza tarafından neşredilmiştir (Kahire 1964). Zehebî, Ahmed b. Hanbel'in *er-Risâle fi's-şalât* adlı bir eserinin bulunmadığını, bu kitabın ona sonradan nisbet edildiğini söylemektedir (bk. *A'lâmü'n-nübelâ*², XI, 287, 330). 9. *Kitâbü'l-Eşribe*. Bazı kaynaklarda *Kitâbü'l-Eşribeti's-şagîr* adıyla kaydedilen eser, haram olan içkilere dair Hz. Peygamber'in hadislerini, ashop ve tâbînin sözlerini ihtiva etmektedir. Subhî Câsim el-Bedrî tarafından Bağdat'ta (1396/1976), Subhî es-Sâmerrâî tarafından da Beyrut'ta (2. bs. 1405/1985) neşredilmiştir. 10. *er-Red âle'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye*^{*}. Eser, sahasında yazılanların ilki olması, ilk asırlardaki inançları ve selef akidesini aktarması bakımından önemlidir. Kıvâ müddin Burslan kitabı tercüme ederek Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (Revan Köşkü, nr. 510/4) nüshasının tıpkı basımıyla birlikte *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayımlamıştır (1927, sy. 5-6, s. 278-327). Muhammed Hâmid el-Fakkî, *Şezerâtü'l-belâğîn min tayyibâti kelimâti selefine's-şâlihîn* adlı mecmuada (Kahire 1375, s. 4-40), ayrıca Muhammed Fihri (Hama 1967) ve Ali Sâmi en-Neşşâr ile Ammâr et-Tâlibî *‘Aḳâ'idü's-selef* (İskenderiye 1971) adlı kitaplarında eseri neşretmişlerdir. *er-Red*, M. S. Seale tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir (*Muslim Theology*, London 1964, s. 96-125). 11. *el-‘Aḳide*. On kadar talebesinin naklettiği eser, bazı rivayetlere ait müstakim yazmalar yanında, söz konusu râvilerin çoğunun İbn Ebû Ya'lâ'nın *Ṭabaḳâtü'l-Hanâbîle*'sindeki biyografilerinde muhtelif hacimlerde zikredilmiş olarak günümüze kadar gelmiştir. *el-‘Aḳide*, Abdülvâhid b. Abdülazîz et-Temîmî'nin (ö. 410/1019) rivayeti esas alınmak suretiyle M. Hâmid el-Fakkî tarafından *Ṭabaḳâtü'l-Hanâbîle*'nin sonunda (II, 293-308), Ebû Bekir el-Hallâl'in (ö. 311/923) rivayeti esas alınarak da Abdülazîz İzzeddin es-Seyrevân tarafından neşredilmiştir (Dimaşk 1408/1988). Bazı nüshaları *Kitâbü'l-İ'tikâd* adıyla bilinmektedir (bk. *Keşfü'z-zunûn*, II, 1393). 12. *Kitâbü Fezâ'ili 'Alî*. İbn Ebû'l-Hadîd'in *Şerhu Nehci'l-belâğâ'sı* içinde bulunmaktadır (Kahire 1386/1967, IX, 167, 169, 171-174). 13. *Kitâbü'l-Vukûf ve'l-veşâyâ*. Hallâl tarafından derlenen eserin Kahire ve Mekke'de birer nüshası bulunmaktadır (Sezgin, I, 508). 14. *Bâbü aḥkâmi'n-ni-*

sâ[?]. Mekke'de (Mektebetü Muhammed Hamza, 40 varak civarında) yazmaları vardır. **15. Kitâbü't-Tereccül.** Saç bakımının önemini fikhî açıdan ele alan eserin Mekke'de (Mektebetü Muhammed Hamza, 27 varak civarında) bir yazması mevcuttur. **16. Kitâbü Ehlil-milel ve'r-ridde ve'z-zenâdıka ve târiki's-şalât ve'l-ferâ'iz ve nahvi zâlik.** Eserin Mekke'de (Mektebetü Muhammed Hamza, 200 varak civarında) bir nüshası bulunmaktadır. **17. Cevâbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel'an su'âl fi halki'l-Kur'an** (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü, nr. 510/9, bir varak). **18. Kitâbü'l-İrcâ[?].** Hallâl'in *Kitâbü'l-Câmi*'i içindedir (Sezgin, I, 508, 512). **19. Kitâbü'l-İmân** (British Museum, Or. nr. 2675, s. 261-290). Rüyasında Hz. Peygamber'den rivayet ettiği söylenen üç hadisin bulunduğu bir varak Zâhiriyye Kütüphanesi'nde (Mecmau, nr. 59), akaid ve sünnete dair bazı fikir ve fetvalarının bulunduğu bir diğer varak da Tahran'da Mektebetü külliyyetî'l-hukûk'tadır (251 C.). Ayrıca ona ölüm, âhîret günü, Allah'tan başkasına baş eğmeme konularına dair bir şiir nisbet edilmektedir (Sezgin, I, 506).

Ahmed b. Hanbel'in günümüze kadar gelip gelmediği bilinmeyen *et-Tefsîr* ve *Kitâbü'l-Ferâ'iz* adlarında iki eseri daha vardır. *et-Tefsîr*'in *el-Müsned*'den birkaç misli daha hacimli olduğu ve 120 bin hadis ihtiva ettiği söylenmektedir (İbn Ebû Ya'lâ, I, 8; Zehebî, XI, 327-328). Zehebî *Kitâbü'l-Ferâ'iz*'in bir kısmını gördüğünü söylemektedir (*A'lâmün-nûbelâ[?]*, XI, 328). Ayrıca *Kitâbü'n-Nâsih ve'l-mensûh*, *Kitâbü'l-Menâsik*, *Kitâbü Tâ'atî'r-Resûl*, *et-Târih*, *Hadîşü Şu'be*, *el-Muqaddem ve'l-mu'ahhar fi'l-Kur'an*, *Cevâbâtü'l-Kur'an*, *Nefyü't-teşbih* ve *el-İmâme* adlı eserler de kaynaklarda ona nisbet edilmektedir. Talebesi Ebû Bekir el-Hallâl'in yaptığı uzun seyahatler sonunda diğer talebe arkadaşlarından yüz kadarıyla görüşmek suretiyle derlediği, İbn Hanbel'in sözlerini, fetvalarını, ilel, râviler, sünnet ve fıkha dair görüşlerini ihtiva eden ve her biri üçer cilt hacminde olduğu belirtilen *Kitâbü'l-İlm*, *Kitâbü'l-İlel*, *Kitâbü's-Sünne* ve *Kitâbü'l-Câmi* adlı eserler de (British Museum, Suppl. 168, Or. nr. 2675, I, 212 varak) dolayısıyla onun eserleri arasında sayılabilir.

Hadis İlimindeki Yeri. Ahmed b. Hanbel'in hayatını dolduran yegâne meşgale hadis olmuştur. Hayatını hadise göre tanzim etmiş, yazdığı her hadis ile mut-

laka amel ettiğini söylemiş, kendisinden istenen fetvaları da hadise dayanarak vermiştir. Örnek davranışlarıyla İbn Hanbel'in takdirini kazanmış olan muhaddis ve zâhid Abdülvehhâb b. Abdülhakem el-Verrâk ona altmış bin fetva sorulduğunu, hepsini de "haddesenâ" ve "ahberenâ" diyerek hadislerle cevaplandırdığını söylemiştir. Ebû Zür'a er-Râzî'nin birlikte yaptıkları müzakerelerde tesbit ettiği göre Ahmed b. Hanbel -mükerrerleriyle birlikte- 700 bin (veya bir milyon) rivayeti ezbere bilmekteydi. Oğlu Abdullah da onun bir milyon rivayet derlediğini ve yazdığı her rivayeti ezberlemeyi prensip edindiğini söylemektedir. Kuvvetli hâfızasıyla tanınan Ebû Zür'a, onun hafızının kendisininkinden çok daha sağlam olduğunu çeşitli örnekler vererek itiraf etmiştir. Ahmed b. Hanbel'e göre, fakih sayılabilmek için iyi bir muhaddis olmak, en az dört yüz bin rivayeti ezbere bilmek ve sıhhatinden emin olunmayan rivayetlerle fetva vermekten kaçınmak gerekir. İshak b. Hânî, "Fetva verme hususunda pek cüretkâr davrananlarınız, ateşe atılmakta en cüretkâr olanlarınızdır" meâlindeki hadis hakkında görüşünü almak istediği zaman, hadisteki tehdide muhatap olan kimselerin, duymadığı rivayetlerle fetva verenler olduğunu söylemiştir. Hadis kitaplarına sahip olmayı onların içindeki rivayetlerle amel etmek için yeterli görmemiş, ayrıca bu rivayetlerin mahiyetini bilmek gerektiğini ifade etmiştir. Oğlu Abdullah kendisine böyle birinin durumunu sorduğu zaman, zayıf bir hadisle değersiz bir rivayeti, kuvvetli bir senedle çürük bir senedi ayıramayanların kitaplardaki hadislerle amel edebilmek için bu sahalarda otorite olan âlimlere danışması gerektiğini belirtmiştir. İmam Şâfiî, Iraklılar'la yaptığı bir münakaşada ele aldıkları konuya dair hiçbir hadis hatırlayamadığını söyleyince, ona aynı konuda üç hadis okuyan talebesi İbn Hanbel'e sahih hadisleri kendisinden daha iyi bildiğini itiraf etmiş ve kendi kanaat ve fetvalarının aksine sahih bir hadise rastlarsa haber vermesini istemiştir (Zehebî, XI, 213).

Ahmed b. Hanbel'in sahih hadisleri iyi bilmesine rağmen *el-Müsned*'de zayıf hadislerin bulunması, eserine malzeme toplarken kabul ettiği şartlardan kaynaklanmaktadır. Hadis münekkitlerince yalancı olduğu ileri sürülen kimselerden kesinlikle hadis almamış, bunun yanında doğru sözlülüğü ve dindarlığı

ile bilinen râvilerin rivayetlerini kabul etmekte bir mahzur görmemiştir. Yalancı olmamak kaydıyla rivayet şartlarının tamamı kendinde bulunmayan bazı râvilerden hadis almasının sebebi, herkesin aradığını bulabileceği büyük bir hadis külliyyatı meydana getirme arzusuyla yakından ilgilidir. Vefatından bir müddet önce oğlu Abdullah'tan *el-Müsned*'deki zayıf bir hadisi çıkarmasını istemesi, eserini şartlarına uymayan rivayetlerden tamamen ayıklayamadığı kanaatini uyandırmaktadır. Ayrıca ondan, hem kendisinin hem de yakın arkadaşlarının helâl ve harama, sünnet ve ahkâma dair rivayetleri kabul ederken son derece titiz davrandıkları, fakat bir hüküm getirmeyen, sadece faziletli amelere teşvik eden, ayrıca Hz. Peygamber'e isnad edilmeyen haberlerde aynı titizliği göstermedikleri rivayet edilmektedir (Hatîb, *el-Kifâye*, s. 134). Gerek Ahmed b. Hanbel'in gerekse aynı kanaatte olan bazı muhaddislerin zikredilen konularda müsamahakâr davranmaları, buna benzer rivayetleri başka *tarik**lerle takviye edebilecekleri düşüncesinden ileri gelmektedir. Şurası da unutulmamalıdır ki Ahmed b. Hanbel zamanında hadisler "sahih" ve "zayıf" diye iki kısımda ele alınmakta ve zayıf terimi, daha sonra ortaya çıkan *hasen** rivayetleri de kapsamaktaydı. Onun faziletli ameller konusunda delil olabileceğini söylediği zayıf hadisler bugünkü anlamda zayıf rivayetler değil, en azından *hasen* rivayetlerdir. Kıyasa tercih ettiği zayıf hadisler de aynı şekilde *hasen* rivayetlerdir. Hasta yatağında bile eserini zayıf rivayetlerden arındırmaya çalışması ve pek güvenilmeyen râvilerden alınmaları sebebiyle *garîb** sayılan hadislerin yazılmasına karşı çıkması, onun bu kabil rivayetlere karşı müsamahakâr davranmadığının delilidir. Nitekim üçüncü tabakaya mensup hadis münekkitlerinin en titizi olarak Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel kabul edilmektedir. İbn Sa'd, İclî, Ebû Hâtim er-Râzî, Nesâî ve İbn Hibbân gibi hadis münekkitlerinin onun bu sahada otorite ve güvenilir bir râvi, hadisin hem fikhını hem de tefsirini bilen bir hâfız olduğunu söylemeleri hadisteki yerini belirtmeye kâfidir. Rivayet ettiği hadisten elde edilecek hükümleri bilmek, ancak büyük muhaddislerde görülen bir özelliktir. Hadis hâfızı Sâlih Cezere, kendilerine yettiği muhaddisler içinde hadislerin fikhını en iyi onun bildiğini belirtmektedir. Diğer taraftan,

pek az muhaddisin söz sahibi olduğu ilel konusundaki görüşlerini ihtiva eden ve bu sahanın ilk eserlerinden biri olan *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifetir-ricâl'i* de bunu ispat etmektedir.

Ahmed b. Hanbel'in hadis rivayetinde üstün bir yere sahip olmasının çeşitli sebepleri vardır. Rivayet edeceği hadisleri ezberinde olduğu halde mutlaka kitaba bakarak okuması, bazı hadisler arasındaki fark sadece "ve", "ev", "li", "bi", "ileyhi", "aleyhi" gibi şekli farklardan ibaret bile olsa, bunları büyük bir titizlikle aynen rivayet etmesi, rivayetlerde âli isnad* aramanın seleften kalma bir sünnet olduğunu söyleyerek âli rivayetlere büyük önem vermesi, hadislerin mâna olarak rivayetine (bk. RİVAYET) taraftar olmaması, bir hadisi ihtiva ettiği hükümlere göre ilgili bablarda parça parça rivayet etmeyi (bk. TAKTİ*) uygun görmemesi, kendisine bir hadiste ki nâdir (garîb) bir kelimenin sorulması üzerine, bunun garîbi bilenlere sorulmasını tavsiye ederek Peygamber buyruğu hakkında zan ile konuşamayacağını söylemesi, onun hadis rivayetinde ne kadar titiz davrandığını göstermektedir. Ebû Zûr'a ile hadis müzakere ettiği sırada, nâfile ibadete pek düşkün olduğu halde, farzların dışında hiçbir namaz kılmaması, hadis ile uğraşmayı daha büyük ibadet saydığını göstermektedir. Bu sebeple olmalıdır ki ücretle hadis rivayet etmeye cevaz veren bazı muhaddislere karşılık o böyle kimselerin rivayetlerinin kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir. Yatsı namazını mescidde kıldıktan sonra, derin ilmine ve geniş hadis bilgisine hayran olduğu hocası Vekî b. Cerâh ile birlikte onun evine kadar yürüyerek bazı hadisleri müzakere* ederlerdi. Bir gece bu müzakere kapının önünde sabah namazına kadar devam etmiş, her ikisi de vaktin nasıl geçtiğini farketmemişlerdi. Çünkü bu sırada Ahmed b. Hanbel Vekî'in bir hocasından onun duyamadığı rivayetleri nakletmişti.

Hapishanede veya evinde göz hapsinde bulunduğu zamanların dışında hadis rivayetini bırakmamıştır. Halife Mutevekkil'in oğlu Mu'tezz'e özel olarak hadis okutmasını istemesi, hadis rivayetinde yöneticilere imtiyaz tanımaya karşı olan Ahmed b. Hanbel'i zor durumda bırakmış, bir hadisi baştan sonra rivayet etmemeye daha önce yemin etmiş olduğunu söyleyerek halifenin isteğini geri çevirmiş ve bu sebeple ve

fatından sekiz yıl kadar önce aile fertlerinin dışındakilere hadis rivayetini terketmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn'ün-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 285; Ebû Nuaym, *Hilye*, IX, 161-233; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 412-423; a.m.f., *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*, Haydarâbâd 1357, s. 134; *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I, 4-20; İbn'ül-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Kahire 1349/1931 — Beyrut 1977; a.e. (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî—Ali Muhammed Ömer), Kahire 1399/1979; İbn Manzûr, *Muhtaşar Târîhi Dimaşk* (nşr. Riyâz Abdülhamîd Murâd), Dimaşk 1404/1984, III, 240-257; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûfî), Beyrut 1403/1983, I, 437-470; İbn'ül-Cezerî, *el-Maşa'adu'l-aḥmed fi ḥatmi Müsnedi'l-İmâm Ahmed (Müsned içinde, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir)*, Kahire 1377/1958, I, 28-56; Zehebî, *A'lam'ün-nübelâ'*, XI, 177-358; İbn Kayyim, *el-İmâmü'l-muvakkî'in*, I, 28; IV, 205, 206; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 325-343; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 72-76; Uleymî, *el-Menhecü'l-aḥmed* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd—Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1403/1983, I, 51-109; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1392-1393, 1401, 1422-1423, 1680, 1844; Abdülazîz ed-Dihlevî, *Bustânü'l-muhaddisîn* (trc. Ali Osman Koçkuzu), Ankara 1986, s. 68-70; W. M. Patton, *Ahmed b. Hanbel ve'l-mihne* (trc. Abdülazîz Abdülhak), Kahire 1377/1958; Serkis, *Mu'cem*, I, 89-90; Brockelmann, *GAL*, I, 193-194; *Suppl.*, I, 309-310; Sezgin, *GAS*, I, 502-510; Münecid, *Mu'cem*, I, 15; II, 20; III, 19; M. Ebû Zehre, *İbn Hanbel*, Kahire 1981; Mustafa eş-Şek'a, *el-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Kahire 1404/1984; Ziaul Haque, "Ahmad İbn Hanbal: The Saint-Scholar of Baghdad", *HI*, VIII/3 (1985), s. 69-90; Goldziher, "Ahmed", *IA*, I, 170-173; H. Laoust, "Ahmad b. Hanbal", *El'* (Fr.), I, 280-286.

M. YAŞAR KANDEMİR

Fıkıh İlimindeki Yeri. Ahmed b. Hanbel'in hadis ilmindeki yüksek seviyesi herkes tarafından kabul edildiği halde fakih olup olmadığı, en azından kendisini takip eden birkaç asır boyunca tartışma konusu olmuştur. Onu fakihler arasında zikretmeyen fıkıh tarihçileri ve mukayeseli fıkıh (hilâf) âlimleri arasında İbn Kuteybe, İbn Cerîr et-Taberî, Tahâvî, Debûsî, İbn Abdülber, Gazzâlî gibi isimler yer almaktadır. Hanbelîler'in sert tepkilerine rağmen bu âlimleri zikredilen davranışa sevkeden iki sebep vardır: Bizzat Ahmed b. Hanbel'in bir fakih olarak değil muhaddis olarak bilinmesi için sarfettiği gayret, kendisinin de dahil olmak üzere re'y*'in ve fıkıhın yazılmaması konusunda gösterdiği aşırı titizlik. Bu sebeplere, onun fıkıh dalında bizzat kaleme aldığı veya talebelerine yazdırdığı önemli bir eserinin bulunmayışı da eklenince, ilk fıkıh tarihi ve hilâf yazarları haklı olarak ona

fakihler arasında yer vermemişlerdir. Ancak Ahmed b. Hanbel'i meşhur dört fıkıh mezhebinden birinin imamı yapan, ona bu ölçüde bir fakih pâyesi veren haklı, tarihî sebepler vardır. 1. Sayıları az da olsa kendisine nisbet edilen fıkıh kitapları mevcuttur (*Kitâbü's-Şalât* bunların en meşhurudur). 2. Oğulları ve bizzat kendisinden ders alan öğrencilerinden başlayarak bunları takip eden nesillerin ondan rivayet ettikleri "mesâil" (fıkıh problemlerine ait çözümler) onlarca cilde ulaşmaktadır. 3. İmam Ebû Yûsuf, İbn Uyeyne ve İmam Şâfiî'den fıkıh dersleri almış, Şâfiî onun için, "Bağdat'tan ayrıldığımda arkamda Ahmed b. Hanbel'den daha fakih birini bırakmadım" demiştir. 4. Hayatının sonlarına doğru kendisinden fıkıh mesâilinin nakledilmesine ve bunların yazılmasına izin vermiştir. 5. Nihayet dört büyük fıkıh mezhebinden birisi ona nisbet edilmiş, bu mezhebin fıkıh ve usul kitaplarında onun fıkıh ilmindeki önemli ve müstakil yerini gösteren sayısız rivayete yer verilmiştir.

Ahmed b. Hanbel'in büyük bir fakih olduğunu kabul edenler de onun re'y ve hadis medreselerinden hangisine mensup olduğu konusunda birleşmemişlerdir. Burada re'ye verilen mânânın (re'y kavramının) ayırıcı rol oynadığı anlaşılmaktadır. Re'yi kıyas ve istidlâl mânâsında alanlar, Zâhirî olmayanların tamamını -bu arada Ahmed b. Hanbel'i- re'yiciler içinde zikretmişlerdir. Haber-i vâhid ve sahâbe kavli karşısında kıyası kullananları re'yci telakki edenler ise Ahmed b. Hanbel'i ehl-i hadis* kategorisine sokmuşlardır. Bu mânada Ahmed b. Hanbel'in re'yci olmadığı kesinlik kazanmakla beraber, H. Laoust'un da işaret ettiği gibi, gerek hadisleri hadiselerine uygularken gerekse ilk bakışta çelişkili görünen hadisleri uzlaştırırken re'yi kullandığında şüphe yoktur.

İbn Hanbel, insanların hadisten yüz çevirip fıkıha yönelecekleri, bir fakihin çeşitli zamanlarda aynı konuda değişik icthadlarda bulunabileceği ve bunları bir arada görenlerin zihinlerinin karışacağı, re'ye dayalı fıkıhın Kitap ve Sünnet yerine geçeceği düşünce ve korkusundan hareket ederek hem kendisinden fıkıh ve fetva nakledilmesine, hem de bunların yazılmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Kaynaklar bu konuda onun en yakın öğrencileriyle tartıştığını, onları fıkıh ve re'y yerine bunların aslı olan